

Τὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας στὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ σκέψη καὶ σὲ Ἰουδαϊκὰ Ἀποκαλυπτικὰ ἔργα

Παναγιώτου Α. Καμπούρη*

Τὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας ἐν γένει –ὡς γνωστόν– ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τόσο φιλοσοφικῆς ὅσο καὶ θεολογικῆς πραγμάτευσης. Ὁ ὅρος ἀθανασία κυριολεκτικὰ σημαίνει νὰ εἶναι κάποιος ἀθάνατος, ἐνῶ μεταφορικὰ λαμβάνει τὸν χαρακτῆρα τῆς μεταθανάτιας δόξας, τῆς ὑστεροφημίας στὴ μνήμη τῶν ζώντων. Ἡ αἰώνια ζωὴ ἐν τούτοις ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία ὀρίζεται ὡς «ἡ μετὰ θάνατον ἐπιβίωσις τῆς ψυχῆς, διατηροῦσης ἀκεραίαν τὴν προσωπικὴν συνείδησιν καὶ βούλησιν αὐτῆς. Κατὰ τὸν ὀρισμὸν τοῦτον, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀθάνατος ἐὰν ἐξακολουθῇ νὰ ὑπάρχη καὶ μετὰ θάνατον οὐ μόνον ὡς ἄτομος οὐσία, ἀλλὰ καὶ ὡς πρόσωπον ἔχον συνείδησιν καὶ βούλησιν, ἐὰν δηλαδὴ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ διατηρῇ τὸν κατὰ τὴν ἐπίγειον ζωὴν ἀναπτυχθέντα ὑπ’ αὐτοῦ πνευματικὸν βίον καὶ μετὰ τὸν χωρισμὸν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ σώματος αὐτοῦ»¹.

Σὲ ὅλα τὰ θρησκευτικὰ ρεύματα ὡστόσο, τὰ ὁποῖα ἐμφανίσθηκαν κατὰ καιροὺς στὴν ἱστορία, ὡς ἀθάνατος ὀρίζεται μόνον ὁ Θεὸς σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ὑπόκειται στὸν χρόνο καὶ ἐκλαμβάνεται ὡς πεπερασμένο ὄν. Βάσει αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς, ὁ ἄνθρωπος ἀπροστάτευτος ἀπὸ ὁποιαδήποτε μεταφυσικὴ σκιά βιώνει τὸ ὑπαρξιακὸ συναίσθημα τοῦ μηδενός, μὴ δυνάμενος νὰ τὸ ἀνατρέψει. Χωρὶς ἐναλλακτικὰς λύσεις, οἱ ὁποῖες ἐνδεχομένως θὰ τοῦ προσδώσουν

* Ὁ Παναγιώτης Α. Καμπούρης εἶναι διδάκτωρ Θεολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Βλ. Π. Δημητρόπουλος, λήμμα «Ἀθανασία τῆς ψυχῆς», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, ἐκδ. Ἀ. Μαρτίνος, Τόμος 1ος, Ἀθῆναι 1962, στ. 501.

τὰ ἐχέγγυα τῆς αἰώνιας διατήρησης τοῦ βίου του, λησμονεῖ τὸν θάνατο καὶ ζεῖ μέσα στὴν λήθη². Γι' αὐτὸ ἡ οἰκτρὴ τραγωδία τοῦ θανάτου ἐμπερικλείει ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, ἐγκλωβίζοντάς την μέσα στὰ σκληρὰ στεγανὰ τῆς παρούσας ζωῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ὑπάρχει περαιτέρω περιθώριο παρατάσεώς της.

Παρὰ ταῦτα, ἡ φυσιοκρατία, ὅπως αὐτὴ προβάλλεται στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καθὼς καὶ ἡ κάθε λογῆς ἐξελικτικὴ διαδικασία ποὺ ἀφορᾷ τὰ ἔμφυχα ὄντα, συνιστοῦν ἓνα «εἶδος» ἀθανασίας, τὸ ὁποῖο δὲν ἀφορᾷ τὴν ἰδιάζουσα ἀτομικότητα τοῦ καθενός, ἀλλὰ ἐστιάζει ἀποκλειστικὰ στὴ διατήρηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ ἀθανασία ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία ὀργανικὴ διαδικασία διαίωσις τοῦ εἶδους, κατὰ τὴν ὁποία ἡ σκυτάλη τῆς ζωῆς μεταδίδεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος ποτὲ δὲν «χάνεται», ἀλλὰ ἀντιθέτως παραμένει ἀθάνατος.

Σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιοελληνικὴ σκέψη ἄλλωστε βλέπουμε παραστατικὰ τὸ θέμα τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἡ σωτηρία ὅμως αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ τὸν ἄνθρωπο, δὲν ἔχει δηλαδὴ χαρακτῆρα ἀτομικό. Τὸ βασικὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖο εἶναι διάχυτο σὲ ὅλο τὸν μὴ μυστηριακὸ πολυθεϊσμό, ἀφορᾷ τὴ λύτρωση, ἡ ὁποία δὲν πραγματώνεται στὴν ἀτομικότητα τοῦ προσώπου, οὔτε εἶναι ἐπιτεύξιμη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο³. Οἱ ἑλληνιστικὲς μυστηριακὲς θρησκείες ὥστόσο ὑπόσχονταν ἀτομικὴ λύτρωση μέσα ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο τελετουργικὸ μύησης⁴. Ὁ μύστης συμμετεῖχε σὲ αὐτὸ τὸ τελετουργικὸ μέσῳ τῆς μυστηριακῆς θέασης ἑνὸς συμβόλου ἢ τῆς μετοχῆς του στὸ θεῖο δρᾶμα. Ἀπὸ τὴν

2. Βλ. Κ. Παπαπέτρου, *Ὁ μηδενισμός. Ἡ γένεσις καὶ ἡ ὑπέρβασις του*, σ. 29: «Μηδενισμὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς ἀτομικιστικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται εἰς τὴν λήθην τοῦ θανάτου. Ἐπειδὴ ἡ βίωσις τοῦ ἐπερχομένου θανάτου παραλύει πᾶσαν διάθεσιν πρὸς δημιουργίαν, διὰ νὰ ζήσῃ ὁ ἄνθρωπος λησμονεῖ τὴν παρουσίαν καὶ ἀπειλήν τοῦ θανάτου. Καίτοι ὑποκείμενος εἰς τὸν θάνατον, ζῆ, ἕως ἂν μὴ ἀπέθνησκει. Ἡ ἀλήθεια τῆς ζωῆς του ἔγκειται οὕτως εἰς τὴν λήθην τοῦ θανάτου».

3. Βλ. Δ. Μόσχος, Σπ. Ράγκος, *Οἱ πρώτες ἱστορικὲς καταβολὲς τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', ἐκδ. Ἑλληνικὸ Ἄνοικτὸ Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2002, σ. 68.

4. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ θεότητες τῶν ἑλληνιστικῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν πάσχουν, ὑποφέρουν μάλιστα, οἱ ἀνδρικές πεθαίνουν καὶ ἀνασταίνονται, ἐνῶ οἱ θηλυκὲς ποὺ τίς συντροφεύουν πενθοῦν γιὰ τὴν ἀπώλειά τους. Βλ. Δ. Δάκουρας, *Ἑλληνιστικαὶ μυστηριακαὶ θρησκείαι (Δομὴ, Διάδοσις, Δεῖπνα)*, Ἀθήνα 1986, σ. 23.

ἄλλη, τὰ μυστήρια ἐπιβεβαίωσαν στοὺς μυημένους μία μακάρια ζωὴ στὸ ὑπερπέραν, καθὼς καὶ τὴ σωτηρία τῶν ψυχῶν τους⁵.

Ἐξάλλου, στοὺς Ὀμηρικοὺς χρόνους ψυχὴ σημαίνει φύσημα, πνοή, ἡ ὁποία ἐνέχει ζωὴ καὶ ἐνυπάρχει στὸ σῶμα. Οἱ ψυχές τῶν ἀποθανόντων χαρακτηρίζονται ὡς ἄυλες σκιαγραφίες τοῦ σώματος καὶ τῆς μορφῆς τῶν νεκρῶν⁶. Ὁ τόπος τῆς ἀμοιβῆς τῶν ψυχῶν ἢ τῆς τιμωρίας τους (νῆσος μακάρων/Ἠλύσια πεδία καὶ Τάρταρος ἀντίστοιχα) προσδιορίζεται μὲ βάση τὶς πράξεις τους στὴν παρούσα ζωὴ. Στὸν Ὀμηρο, μὲ ἄλλους λόγους, τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖται ἡ ὁρατὴ σωματικότητά του καὶ ὄχι ἡ ψυχὴ, ἡ ὁποία προσλαμβάνει τὴν ἔννοια τοῦ πνεύματος, ἀφοῦ, ἐξερχομένη τοῦ σώματος μὲ τὸν θάνατο, αἰωρεῖται ὡς σκιῶδες εἶδωλο τοῦ ἀποθανόντος ἀνθρώπου⁷. Πολὺ χαρακτηριστικὸς μάλιστα τυγχάνει ὁ διάλογος ποὺ λαμβάνει χώρα ἀνάμεσα στὸν Ὀδυσσεῦ καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ Ἀχιλλεῦ, ἡ ὁποία σπαρακτικὰ ἀναφωνεῖ: «πάνω στὴ γῆ νὰ ζοῦσα, κι ἂς ξενοδούλευα σὲ κάποιον, ἄκληρο πιὰ ποὺ νὰ μὴν ἔχει καὶ μεγάλο βίος, παρὰ νὰ εἶμαι ὁ ἄρχοντας στὸν κόσμον τῶν νεκρῶν»⁸, ὑποδηλώνοντας τὴν ἀπέχθεια τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ φοβερὸ βασίλειο τοῦ Κάτω Κόσμου. Σὲ πλεῖστα ἄλλωστε χωρία τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας, ἡ ψυχὴ ταυτίζεται μὲ τὴ ζωὴ καὶ παύει νὰ ὑφίσταται ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐξέλθει ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἡροδότεια σκέψη, ἐνῶ στοὺς τραγικοὺς λαμβάνει τὴ σημασία τοῦ χαρακτήρα, τῆς προσωπικότητος⁹.

Ἀκολούθως, στὸν βασικὸ φιλοσοφικὸ ἄξονα τοῦ Ὀρφισμοῦ ἐξέχουσα θέση κατέχει ἡ πίστη στὴν ἐπιστροφή τοῦ νεκροῦ στὸν ἐπίγειο κόσμον καὶ ἡ ἔξοδος του ἀπὸ τὸν ἀέναο κύκλον τῶν διαδοχικῶν μετενσαρκώσεων. Χαρακτηριστικὴ τυγχάνει ἡ ἀνακάλυψη στὴν Ὀλβία τοῦ Εὐξείνου Πόντου ὀστέινων πλακῶν τοῦ ε' αἰῶνα π.Χ., μὲ τὸ συμβολικὸ σύνθημα: «ΒΙΟΣ–ΘΑΝΑΤΟΣ–ΒΙΟΣ»¹⁰, τὸ ὁποῖο ἀντιστρέφει ἄρδην τὴ σχέση ζωῆς καὶ

5. Βλ. Δ. Δάκουρας, *Ἑλληνιστικαὶ μυστηριακαὶ θρησκείαι*, ὅ.π., σ. 22.

6. Ὀμήρου Ὀδύσεια, λ 475-477: «πὼς ἔτλης Αἰδόςδε κατελθέμεν, ἔνθα τε νεκροὶ // ἀφραδέες ναῖουσι, βροτῶν εἶδωλα καμόντων;».

7. Βλ. Δ. Μόσχος, Σ. Ράγκος, ὅ.π., σ. 51.

8. Ὀμήρου Ὀδύσεια, λ 489-491: «Βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλω, // ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρω, ᾧ μὴ βίοςτος πολὺς εἴη, // ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν».

9. Βλ. Ν. Βασιλόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδων (ἢ περὶ ψυχῆς ἠθικός)*, Τεῦχος Α', Πρόλογος–Μακρὰ εἰσαγωγή, *Ἀρχαῖον κείμενον–Μετάφρασις*, Ἀθήναι 1962, σ. 201.

10. Βλ. Bibliotheca Teubneriana, *Poetae Epici Graeci: Testimonia et fragmenta*, Pars II, Fasc.

θανάτου, ἀφοῦ ἡ ζωὴ νοεῖται ὡς θάνατος καὶ ὁ θάνατος ἐρμηνεύεται ὡς ζωὴ¹¹. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ ἀρχαῖοι Ὀρφικοὶ ἐπιζητοῦσαν τὴν ἔνωσή τους μὲ τὸν Θεὸ καὶ ἐστίασαν στὴν αἰώνια ψυχὴ, ἡ ὁποία εἶχε κοινὴ καταγωγὴ μὲ τοὺς ἀθάνατους θεούς. Ἀντιθέτως τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ὡς περιβλημα τῆς ψυχῆς, συνιστοῦσε καὶ τὸν τάφο της. Τὸ τιτάνιο δηλαδὴ σῶμα ὡς γήινο καὶ παροδικὸ διέφερε παντελῶς ἀπὸ τῆ διονυσιακῆ ψυχῆ, ἡ ὁποία ἦταν θεϊκὴ καὶ αἰώνια¹². Ὁ θάνατος ἀποτελοῦσε τὴ λύτρωσή της, ἀλλὰ μόνον προσωρινά. Ἀκόμη, τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, τὴ δέσμευσή της μέσα στὸ σῶμα ἀλλὰ καὶ τὴ μετεμψύχωση δέχονταν καὶ οἱ Πυθαγόρειοι¹³, οἱ ὁποῖοι μαζὶ μὲ τοὺς Ὀρφικοὺς τελοῦσαν κάτω ἀπὸ ἓναν καθαρὰ αὐστηρὸ τρόπο ζωῆς. Οἱ Πυθαγόρειοι μάλιστα συνενώθηκαν σὲ ἠθικο-πολιτικὸ θίασο καὶ ἐπιδίδονταν σὲ μαθηματικὲς καὶ ἀστρονομικὲς ἐνασχολήσεις. Κατὰ τὴ θέασή τους, ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρμονία καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν στοιχείων τοῦ σώματος¹⁴.

Παρόμοιες ιδέες περὶ ψυχῆς ἀναπτύχθηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς Ἴωνες φιλοσόφους. Ὁ Ἡράκλειτος, ὁ ἐπικληθεὶς «σκοτεινός», διατύπωσε τὴ θεωρία του περὶ αἰώνιου ζωῆς καὶ μεταβολῆς τῶν ὄντων, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία φορέας τῆς ζωῆς καὶ τῆς κίνησης θεωρεῖται τὸ ἀείζωον πῦρ, ποὺ ἔχει θεία καταγωγὴ καὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ παγκόσμια ψυχὴ, μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀνθρώπινη, προικισμένη μὲ τὴ λογικὴ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ διηλεκτικὴ ροὴ τοῦ ἡρακλείτειου γίνεσθαι, ἄγει στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ θάνατος συνιστᾷ ταυτόχρονα καὶ γένεση. Αὐτὴ ὅμως ἡ συνακόλουθη ἀλληλοδιαδοχὴ ζωῆς καὶ θανάτου ὀδηγεῖ στὸ νὰ μὴ γίνεταί περαιτέρω λόγος περὶ ἀθανασίας τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς,

I, edidit A. Bernabe, in aedibus K. G. Saur, Monachii et Lipsiae 2004, IV. *Fragmenta de animae natura origine et fato*, 463T, σ. 390.

11. Βλ. Ε. Παππᾶς, Ὁ Πλάτωνας στὴν ἐποχὴ μας. *Μελέτη*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1981, σ. 115.

12. Πλάτωνος *Γοργίας* 493a· Πλάτωνος *Φαῖδων* 62b· Πλάτωνος *Πολιτεία* I, 600b· Πλάτωνος, *Νόμοι* Στ', 782c.

13. Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἓνα σημαντικὸ μέρος τῆς διδασκαλίας τοῦ ὀρφισμοῦ ἔχει ἐμφιλοχωρήσει στὴν κοσμοθεωρία τῶν Πυθαγορείων, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὴν ὀρφικὴ φιλοσοφία καὶ τὸν πυθαγορισμὸ νὰ μὴν εἶναι πολλὲς φορὲς ἐφικτὸ νὰ προσδιορισθοῦν μὲ ἀκρίβεια. Βλ. Π. Α. Καμπούρης, «Ἡ ἐπίδραση τῆς πυθαγόρειας ἀριθμολογίας στὴν θεολογικὴ σκέψη τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου “Ποιμὴν Ἑρμᾶ”», *Θεολογία* 87, 3 (2016), σ. 236.

14. Βλ. Ν. Βασιλόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 203-304.

καθ' ὅτι ζωὴ καὶ θάνατος θὰ σήμαινε παύση καὶ ἡρεμία τῶν πάντων¹⁵. Ἐπιπλέον οἱ Ξενοφάνης, Παρμενίδης καὶ Ζήνων, ὡς οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς Ἑλεατικῆς Σχολῆς τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἀναφέρουν πῶς ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται ἀπὸ τὸν συγκερασμὸν δύο ἀντιθέτων ὑλικῶν στοιχείων, τοῦ λαμπροῦ ὡς πηγῆ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀλαμποῦς. Μὲ τὴν ἀναλογία τῆς συγκεκριμένης μίξεως καθορίζεται καὶ ὁ βαθμὸς τελειότητος ἢ ἀτέλειας τῆς ζωῆς. Κατὰ συνέπεια, ἡ ψυχὴ δύναται νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ὑλικὴ καὶ συνάμα ἀτελής¹⁶.

Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὸν ἰδρυτὴ τῆς ἀτομικῆς θεωρίας Δημόκριτο, τὸ σῶμα θεωρεῖται σκῆνος, ἀγγεῖο τῆς ψυχῆς. Τὰ ἄτομα διακρίνονται σὲ δύο κατηγορίες: σὲ ψυχικὰ¹⁷ καὶ σὲ σωματικά· ὅταν συνενώνονται, δημιουργεῖται ἡ ζωὴ καὶ ἡ γένεση· ὅταν διαχωρίζονται, παράγεται ὁ θάνατος καὶ ἡ φθορά. Κατ' ἐπέκταση, ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, τόσο ἡ ὄρατὴ σωματικὴ ὅσο καὶ ἡ ἀόρατὴ ψυχικὴ, δὲν εἶναι ἄυλες καὶ ἔχουν περιορισμένο χρονικὰ βίον. Ἐπιπλέον, ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐπήρεια τῆς πυθαγόρειας φιλοσοφίας δέχεται μερικῶς τὴ μετεμψύχωση καὶ συγκεκριμένα γιὰ ὅσους ἔχουν διαπράξει φόνον ἢ ἔχουν καταπατήσει τὸν ὄρκον τους¹⁸. Ὁ Ἀναξαγόρας ἐπίσης θεωρεῖ τὸν θάνατον ὡς χωρισμὸν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα, μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅμως ὅτι ὁ Νοῦς, ὡς ἡ βουλευτικὴ καὶ διανοητικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, διατηρεῖται ἀκέραιος, ἄθικτος καὶ ἀναλλοίωτος¹⁹.

Στὴ συνέχεια, ἡ πλατωνικὴ θέση στὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας κάνει σαφῆ διάκριση μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς, μὲ τὸ νὰ προσδίδει ἰδιαίτερη προτεραιότητα στὴν ψυχὴ²⁰, θεωρώντας, κατὰ τὸ ὀρφικὸ λογοπαίγνιον, τὸ

15. Βλ. Ν. Βασιλόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 205-206.

16. Βλ. Ν. Βασιλόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 206-207.

17. Ὁ Δημόκριτος πίστευε ὅτι ἡ ψυχὴ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἄτομα, ἐνῶ ἡ σκέψη ἦταν μία ἀπλὴ σωματικὴ διαδικασία. Βλ. Μπ. Ράσσελ, *Ἱστορία τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ συνάρτησή της μὲ τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐποχῆς μας*, Τόμ. Α', *Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία. Ἡ καθολικὴ φιλοσοφία, μετάφραση-σημειώσεις Αἰμ. Χορμούζιος*, ἐκδ. Ἀρσενίδης, Ἀθήνα χ.χ., σ. 146.

18. Βλ. Ν. Βασιλόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 207-208.

19. Βλ. Ν. Βασιλόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 209.

20. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἔγραψε, ὅπως ὁ μαθητὴς του Ἀριστοτέλης, κάποιον εἰδικὸ ἔργο περὶ ψυχῆς, ὥστόσο εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἐπεξεργάσθηκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μὲ συστηματικὸν τρόπο τὸ συγκεκριμένο θέμα. Βλ. Ἴω. Θεοδωρακόπουλος, *Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία. Φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία, Ψυχολογία, Λογικὴ*, Τόμ. Β',

σῶμα ὡς «σῆμα», δηλαδή τάφο της²¹. Ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων δηλαδή πιστεύει ὅτι ἡ ψυχὴ²² συνιστᾶ μία διακριτὴ οὐσία, φορέα τῶν παθῶν καὶ τῶν ιδεῶν, ἡ ὁποία μόνον ὅταν ἀποχωρισθεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα θὰ μπορέσει νὰ ὁμοιάσει πρὸς τὸν Θεὸ καὶ νὰ ὀδηγηθεῖ στὴ θέωσή της. Ἐπομένως, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἡ ψυχὴ μὲ τὸν θάνατο ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τυγχάνει, ἀνάλογα μὲ τὶς πράξεις της στὴν παρούσα ζωὴ, ἄξια ποινῶν καὶ ἀμοιβῶν κατὰ τὴν αἰώνια ζωὴ της. Ὁ Πλάτων ὡστόσο μελέτησε μὲ ἐμβρίθεια ὅλες τὶς φιλοσοφικὲς θεωρήσεις τῶν Ἰώνων φιλοσόφων, τῶν Ἑλεατῶν, τῶν Ἀτομικῶν, τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ ἀποδέχθηκε ὅτι ἡ ψυχὴ ἔχει ζωτικὴ δύναμη. Ἰδιαιτέρως υἱοθέτησε τὴ θεωρίαν τοῦ Ἀναξαγόρου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Νοῦς ἀποτελεῖ τὴν κινητήρια δύναμη τῶν ὄντων ποὺ διακοσμεῖ τὰ πάντα²³. Πίστευε ἀκόμη πὼς πέραν τῆς παγκόσμιας συμπαντικῆς ψυχῆς ὑπάρχει καὶ ἡ ἀτομικὴ, ἡ ὁποία εἶναι θείας ἀρχῆς, ξεχωριστὴ οὐσία ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἔχει τὴν ἐξαιρετικὴ δυνατότητα νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ δεσμὰ καὶ τὶς ἐφήμερες ἡδονές του²⁴. Ἄς μὴ διαφεύγει ἐξ ἄλλου τῆς προσοχῆς μας ὅτι ὁ Πλάτων παρουσιάζει τὸν δάσκαλό του Σωκράτη νὰ ὀδεύει πρὸς τὸν θάνατο σὲ μία κατάσταση ἀπόλυτης αὐτοσυγκράτησης καὶ εἰρήνης²⁵.

Στὸν πλατωνικὸ διάλογο *Φαίδων ἢ Περὶ ψυχῆς ἠθικός*, διαφαίνεται χαρακτηριστικὰ ἡ ιδέα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Ἐνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου, ὁ Σιμμίας, ὁ ὁποῖος διέθετε τὴ δεινὴ ἱκανότητα διάνοιξης τῆς φιλοσοφικῆς συζήτησης μὲ ἐρωταποκρίσεις, ἐκθέτει ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνα εἶδος ἀρμονίας καὶ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ μουσικὴ καὶ τὴν ἰατρικὴ

Ἀθήνα, 1974, σ. 176.

21. Πλάτωνος *Κρατύλος* 400c: «Καὶ γὰρ σῆμά τινές φασιν αὐτὸ εἶναι τῆς ψυχῆς, ὡς τεθαμμένης ἐν τῷ νῦν παρόντι: καὶ διότι αὐτὸ τούτῳ σημαίνει ἃ ἂν σημαίνῃ ἡ ψυχὴ, καὶ ταύτη “σῆμα” ὀρθῶς καλεῖσθαι. δοκοῦσι μέντοι μοι μάλιστα θέσθαι οἱ ἀμφὶ Ὀρφέα τοῦτο τὸ ὄνομα, ὡς δίκην διδούσης τῆς ψυχῆς ὧν δὴ ἔνεκα δίδωσιν, τοῦτον δὲ περίβολον ἔχειν, ἵνα σώζῃται, δεσμωτηρίου εἰκόνα: εἶναι οὖν τῆς ψυχῆς τοῦτο, ὡσπερ αὐτὸ ὀνομάζεται, ἕως ἂν ἐκτεῖσῃ τὰ ὀφειλόμενα. [τό] “σῶμα”, καὶ οὐδὲν δεῖν παράγειν οὐδ’ ἐν γράμμα».

22. Τὸ θέμα τῆς ψυχῆς ἐκτίθεται διεξοδικὰ στὰ πλατωνικὰ ἔργα *Φαίδων*, *Συμπόσιον* καὶ *Πολιτεία* καὶ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ἄλλα, ὅπως στοὺς διαλόγους *Τίμαιος* καὶ *Φαῖδρος* καθὼς καὶ στοὺς *Νόμους*.

23. Βλ. Ν. Βασιλόπουλος, *ἴ.π.*, σ. 211.

24. Βλ. Ν. Βασιλόπουλος, *ἴ.π.*, σσ. 213-214.

25. Βλ. Ο. Cullmann, *Ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἢ Ἀνάσταση ἐκ τῶν νεκρῶν; Ἡ μαρτυρία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, μετάφρ. ἀρχμ. Α. Π. Κουμάντος, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2004, σ. 34.

διδασκαλία τοῦ Πυθαγορείου Φιλολάου²⁶. Στὴν εἰσαγωγή-πρόλογο τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου, ἐπισημαίνεται ἡ σχέση τῶν ἐναντίων, ἡ ὁποία καὶ θὰ καταστεῖ περίτρανη ἀπόδειξη τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Σύμφωνα δὴ μετὰ τὸ ἐπιχείρημα τῶν ἐναντίων, κάθε ἀντίθεση ἔχει δύο πόλους. Γιὰ παράδειγμα, ἔχουμε μία γένεση ἀπὸ τὸν πρῶτο πόλο καὶ μία ἄλλη, μετὰ ἐκ διαμέτρου ἀντίστροφη διεύθυνση²⁷. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὑπάρχει ριζικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο: ἡ μία γένεση θὰ συνιστᾷ τὸ «ἀποθνήσκειν», ἐνῶ ἡ ἄλλη τὸ «ἀναζῆν»²⁸.

Μετὰ τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀνάμνησης ἐπίσης ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη: ἐὰν ἡ μάθησις εἶναι ἀνάμνησις, τότε οἱ παροῦσες ἀναμνήσεις προϋποθέτουν μία προγενέστερη μάθησις²⁹. Ἄρα οἱ ψυχές μας προϋπέγραψαν κάπου τότε ἀκριβῶς ποῦ ἀποκτήσαμε τὴ γνώση, τὴν ὁποία ἐπαναφέρουμε στὴ συνείδησή μας στὴν παροῦσα ζωὴ³⁰. Ἐπιπλέον, ἡ μεγάλη σπουδαιότητα ποῦ δίδεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὴν ψυχὴ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀθανασία τῆς σχετίζεται μετὰ τὴν προέλευση τῶν δυνάμεων τοῦ πνεύματος³¹. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Φαίδων ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ ὡς μία ἀδιαίρετη ἐνότητα, ἡ ὁποία ἔχει στενότατη συγγένεια μετὰ τὰ ὄντως ὄντα καὶ συνεπῶς εἶναι αἰώνια, ὅπως αὐτά. Ὁ Πλάτων διακρίνει ἀκόμη μεταξὺ πραγμάτων, δηλαδὴ ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων καὶ ὄντως ὄντων. Τὰ πράγματα, θεωροῦνται ἀπλᾶ εἶδωλα. Πραγματικὴ ὑπαρξὴ ἔχουν μόνον οἱ ιδέες. Ὁ δυϊσμός αὐτὸς (*dualismus*) μεταξὺ πραγμάτων καὶ ὄντως ὄντων ἔχει κατ' οὐσίαν τὸ ἀντίστοιχό του μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο (σῶμα καὶ ψυχὴ). Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὸν πλατωνικὸ στοχασμό, μόνον ἡ ψυχὴ τοῦ

26. Πλάτωνος Φαίδων. Ἀρχαῖον κείμενον. Εἰσαγωγή-Μετάφρασις-Σχόλια. Εὐ. Π. Παπανούτσου, ἐκδ. οἶκος Ἴω. Ν. Ζαχαρόπουλου, Ἀθῆναι 1966, σ. 9.

27. Πλάτωνος Φαίδων, ὁ.π., σ. 15.

28. Πλάτωνος Φαίδων 72d-e: «Καὶ ἡμεῖς αὐτὰ ταῦτα οὐκ ἐξαπατώμενοι ὁμολογοῦμεν, ἀλλ' ἔστι τῷ ὄντι καὶ τὸ ἀναβιώσκεισθαι καὶ ἐκ τῶν τεθνεώτων τοὺς ζῶντας γίγνεσθαι καὶ τὰς τῶν τεθνεώτων ψυχὰς εἶναι [καὶ ταῖς μὲν γε ἀγαθαῖς ἀμεινον εἶναι, ταῖς δὲ κακαῖς κάκιον]».

29. Πλάτωνος Φαίδων, ὁ.π., σ. 16.

30. Πλάτωνος Φαίδων 72e-73a: «ὅτι ἡμῖν ἡ μάθησις οὐκ ἄλλο τι ἢ ἀνάμνησις τυγχάνει οὐσα, καὶ κατὰ τοῦτον ἀνάγκη ποῦ ἡμᾶς ἐν προτέρῳ τινὶ χρόνῳ μεμαθηκέναι ἃ νῦν ἀναμνησκόμεθα. τοῦτο δὲ ἀδύνατον, εἰ μὴ ἦν ποῦ ἡμῖν ἡ ψυχὴ πρὶν ἐν τῷδε τῷ ἀνθρωπίνῳ εἶδει γενέσθαι: ὥστε καὶ ταύτη ἀθάνατον ἡ ψυχὴ τι ἔοικεν εἶναι».

31. Πλάτωνος Μένων 81a κ.έ.

ἀληθινού φιλοσόφου ζεί μέσα στην αιωνιότητα, στον κύκλο των θεών³². Ἀκολούθως, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ ἐμπεριέχει τὸν παθητικὸ καὶ τὸν ἀπαθῆ νοῦ· ἀθάνατος εἶναι μόνον ὁ ἀπαθής, ὁ ὁποῖος καὶ θεωρεῖται ὡς ἡ κύρια πνευματικὴ ψυχὴ³³ ποὺ παραμένει ἐσαεὶ ἀμετάβλητη καὶ αἰδία καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν ἀποχωρισμὸ τῆς ἀπὸ τὸ σῶμα³⁴.

Συμπερασματικά, ὁ θάνατος ἀποτελεῖ τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τῆ φοβερῆ νόσο τοῦ φθαρτοῦ σώματος, τὸν ἀπεγκλωβισμό τῆς ἀπὸ αὐτὸ³⁵ καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν ἐπερχόμενη ἀπολύτρωση τῆς σκέψεως ἀπὸ τὰ σωματικὰ δεσμά. Τὸ σῶμα, κατὰ γενικὴ ὁμολογία, ἀπαξιώνεται καὶ καθίσταται σταδιακὰ ἓνα πρόβλημα σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης. Πολὺ χαρακτηριστικά, ὁ στωικὸς φιλόσοφος Μάρκος Αὐρηλῖος ἔγραφε τὸν β' αἰῶνα μ.Χ. στοὺς *Στοχασμούς* του πῶς ὁ ἄνθρωπος καθίσταται «μία φτωγὴ ψυχὴ ποὺ κουβαλάει ἓνα πτώμα»³⁶, ἐκφράζοντας τὴν βαθύτατη ἀποστροφή του πρὸς τὴ χριστιανικὴ πίστη³⁷. Ὁ Πορφύριος ἐπίσης, βιογράφος τοῦ νεοπλατωνικοῦ στοχαστῆ τοῦ γ' μεταχριστιανικοῦ αἰῶνα Πλωτίνου, μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν ἀπέχθεια ποὺ ἔδειχνε ὁ φιλόσοφος πρὸς τὸ σῶμα του, θεωρώντας το δυσβάσταχτα ὡς ἐφήμερη μορφή³⁸.

Ἐν τούτοις, σὲ ὅλα τὰ θέματα ποὺ ἄπτονται τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς κοσμολογίας καὶ τῆς θεολογίας, ὑπάρχει μία προοδευτικὴ ἐξέλιξη, ἡ ὁποία περνᾷ μέσα ἀπὸ διαδοχικὲς βαθμίδες ὠρίμανσης. Αὐτὴ ἡ ὠρίμανση συνδέεται μὲ μία πιὸ οὐσιαστικὴ προσέγγιση τῶν ἀναγκῶν ποὺ διέπουν τὸν ὅλον ἄνθρωπο καὶ τὴν πρόσκαιρη παρουσία του σὲ αὐτὸν τὸν κόσμο³⁹. Πιὸ εἰδικά, στὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας ὑπὸ καθαρὰ χριστιανικὴ

32. Πλάτωνος *Φαίδων*, ὁ.π., σσ. 19-21.

33. Ἀριστοτέλους *Περὶ ψυχῆς* Β' 2, 413b.

34. Ἀριστοτέλους *Περὶ ψυχῆς* Γ' 5, 430a.

35. Πλάτωνος *Φαίδων* 67d: «Οὐκοῦν τοῦτό γε θάνατος ὀνομάζεται, λύσις καὶ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος».

36. Μάρκου Αὐρηλίου, *Meditationes* IV, 41: «ψυχάριον εἰ βαστάζον νεκρόν».

37. Βλ. O. Cullmann, ὁ.π., σ. 80.

38. Πρβλ. Γ. Φλωρόφσκυ, *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 1989, σ. 150.

39. Βλ. Ἰω. Ζηζιούλας, Μητρ. Περγάμου, *Ἑλληνισμὸς καὶ χριστιανισμὸς. Ἡ συνάντηση τῶν δύο κόσμων*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2008, σ. 104: «Ὅπως καθετὶ ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμο, ἔτσι καὶ κάθε συγκεκριμένος ἄνθρωπος ἀποκτᾷ τὴν ταυτότητά του ὄχι τόσο σὲ σχέση μὲ τὴ θέση του στὴν ἱστορία, ὅσο σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴ φύση του

θεώρηση πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζει ή ώριμανση τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό. Γι' αὐτό, ἐξ ἐπόψεως βιβλικῆς⁴⁰, ὁ θάνατος θεωρεῖται ὡς ἐχθρός της ζωῆς. Ἡ θνητότητα ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, τὸ ὁποῖο περιεβλήθη μὲ *δερματίνους χιτῶνες*⁴¹ ἔνεκα τῆς ἀποστασίας του ἀπὸ τὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεό, μὲ ἀποτελεσμα ὀλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος νὰ βρίσκεται αἰχμάλωτο στοὺς κόλπους τοῦ διαβόλου καὶ τῆς φθορᾶς. Ἡ μόνη διέξοδος του δίδεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Θεὸ καὶ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ δικαιοκρισία αὐτοῦ ἔναντι τοῦ ἀπειθοῦντος ἀνθρώπου. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς κομίζει μία νέα θέαση στὸ ζοφερὸ ζήτημα τοῦ θανάτου⁴² καὶ εἰσάγει μὲ τὴν ἀνάστασή Του τὴ φυσικὴ κατάληξη αὐτοῦ τοῦ δράματος⁴³. Μὲ τὴ σωτήρια αὐτὴ θεία ἐπέμβαση θεραπεύεται ἡ τραυματικὴ ἀπόσχιση τοῦ δημιουργήματος στὴ σχέση του μὲ τὸν Δημιουργὸ καὶ ἀποκαθίσταται ἡ διάρρηξη τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ ζῶντος Θεοῦ⁴⁴.

Μὲ ἄλλους λόγους, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς προσλαμβάνει τὴ θνητὴ ἀνθρώπινη φύση καὶ τὴν ἀνακαινίζει⁴⁵, δίδοντάς της τὸ προπρωτικὸ θεοῦφαντο καὶ θεοειδὲς ἔνδυμά της⁴⁶. Ἡ πρόσληψη αὐτὴ συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν τριήμερη ταφή καὶ ἀνάστασή Του: ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς πεθαίνει ὡς

(ἢ τὴν «οὐσία» του), μὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι καθαυτὸς καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν ὅλο κόσμο».

40. Στὸν χῶρο τῆς βιβλικῆς θεολογίας, τόσο στὴν Παλαιὰ ὅσο καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη, διδάσκεται ρητὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Πρβλ. *Γεν.* 25, 8· *Γεν.* 35, 29· *Ἄρ.* 20, 24· *Α' Βασ.* 28, 1 κ.έ.· *Ψαλμ.* 21, 27· *Ψαλμ.* 15, 10· *Ἐκκλῆσ.* 12, 7· *Σολ.* 3, 1-4· *Δ' Μακκ.* 10, 4· *Ἰεζ.* 37, 1-10· *Ματθ.* 17, 3· *Ματθ.* 25, 72· *Μᾶρκ.* 12, 26-27· *Λουκ.* 8, 54-55· *Λουκ.* 23, 24· *Ἰω.* 8, 51· *Πραξ.* 7, 59-60· *Α' Κορ.* 15, 53· *Β' Κορ.* 4, 16· *Β' Κορ.* 5, 1· *Α' Θεσ.* 4, 13· *Β' Πέτρ.* 1, 13-14· *Ἀποκ.* 6, 9-10.

41. Βλ. Π. Νέλλας, *Ζῶν Θεούμενον. Προοπτικὲς γιὰ μία ὀρθόδοξη κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2000, σ. 49. Πρβλ. *Γεν.* 2, 25-3, 24.

42. Πρβλ. *Ἰω.* 8, 51: «[...] ἐὰν τις τὸν ἐμὸν λόγον τηρήσῃ, θάνατον οὐ μὴ θεωρήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα».

43. Πρβλ. *Ἰω.* 11, 25-26: «[...] ἐγὼ εἶμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ κἂν ἀποθάνῃ ζήσεται, καὶ πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα [...]».

44. Βλ. Ν. Ματσούκας, *Ὁ χαρακτήρ τῆς ἀθανασίας κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἐλληνιστικῶν μυστηρίων*, Ἐναίσιμος ἐπὶ διδασκαρία διατριβή, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 51.

45. Πρβλ. *Β' Κορ.* 5, 1: «Οἶδαμεν γὰρ ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκῆνους καταλυθῇ, οἰκοδομῆν ἐκ θεοῦ ἔχομεν, οἰκίαν ἀχειροποίητον αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς».

46. Βλ. Π. Νέλλας, *ὁ.π.*, σ. 57.

ἄνθρωπος ἀλλὰ ἀνασταίνεται ὡς Θεός⁴⁷, ἐπανορθώνει τὸ σφάλμα τοῦ Ἀδάμ καὶ δωρίζει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀθανασία⁴⁸. Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα πλέον ὡς «ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»⁴⁹ καθαγιάζεται, καθ' ὅτι μέσῳ τῆς νηπτικῆς ἄσκησης ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὰ πάθη ποὺ τὸ κατατρύχουν. Κατὰ συνέπεια, δὲν ἀναφερόμαστε σὲ μία ἑλληνοιστικοῦ τύπου ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἀφοῦ τὸ κοσμοϊστορικὸ γεγονός τῆς Ἀναστάσεως ἐντάσσεται στὸ καθ' ὅλου μυστήριο τῆς θείας οἰκονομίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου⁵⁰ καὶ τῆς ἐπερχόμενης εἰσόδου του στὴν αἰώνια ζωή⁵¹. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἰδεατὴ θέαση, στὴ χριστιανικὴ θεολογία δὲν γίνεται λόγος γιὰ φυσικὴ ἀθανασία⁵² ἀλλὰ γιὰ ἀληθινὴ νίκη κατὰ τοῦ θανάτου μέσα σὲ ἓνα ὀργανικὸ πλέγμα ἱστορίας καὶ αἰωνιότητος⁵³.

Τὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ὥστόσο σκιαγραφεῖται παραστατικὰ καὶ σὲ κείμενα τῆς ἰουδαϊκῆς Ἀποκαλυπτικῆς⁵⁴. Συγκεκριμένα, στὸ βιβλίο τῶν Ἰωβηλαίων⁵⁵ ὑπάρχει ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου, ὅπου τὰ ὀστέα τῶν

47. Πρβλ. *Ματθ.* 10, 28: «καὶ μὴ φοβείσθε ἀπὸ τῶν ἀποκτενόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτείνει [...]».

48. Πρβλ. *Λουκ.* 8, 52: «[...] μὴ κλαίετε, οὐ γὰρ ἀπέθανεν ἀλλὰ καθεύδει».

49. *Α΄ Κορ.* 6, 19: «ἢ οὐκ οἴδατε ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου πνεύματος ἐστίν [...]».

50. Βλ. Γ. Πατρῶνος, *Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἰησοῦ. Ἀπὸ τὴ φάτνη ὡς τὸν κενὸ τάφο*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1991, σ. 530.

51. Βλ. Ν. Μαντζαρίδης, *Χριστιανικὴ Ἠθικὴ II. Ἄνθρωπος καὶ Θεός. Ἄνθρωπος καὶ συνάνθρωπος. Ὑπαρξιακὲς καὶ βιοηθικὲς θέσεις καὶ προοπτικὲς*, ἐκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 671.

52. Βλ. Ἀντ. Ε. Μπιτσάκης, *Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Πλάτωνα. Κριτικὴ θεώρηση ἀπὸ χριστιανικὴ ἄποψη*, Ἀθήνα 1995, σ. 111.

53. Βλ. Ἀντ. Ε. Μπιτσάκης, *ὁ.π.*, σ. 113.

54. Ἡ ἰουδαϊκὴ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία ἀποτελεῖ ἓνα ἰδιαίτερο φιλολογικὸ εἶδος, τὸ ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸ 200 π.Χ. περίπου μέχρι τὸ 100 μ.Χ. στὴν Παλαιστίνη καὶ στὸν ἰουδαϊσμὸ τῆς διασπορᾶς. Βλ. Δ. Καϊμάκης, «Τὰ Ἐλογίμ δὲν θὰ ταραχθῶν εἰς τὸν αἰῶνα...». *Ζητήματα παλαιοδιαθηκικῆς καὶ μεσοδιαθηκικῆς γραμματείας*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 268. Ἀκόμη βλ. Π. Α. Καμπούρης, «Περιγραφικὲς ἀναφορὲς καὶ ἀπεικονίσεις Ἀγγέλων στὴ Βίβλο καὶ σὲ κείμενα τῆς ἰουδαϊκῆς Ἀποκαλυπτικῆς Γραμματείας», *Νέα Σιών* 93 (2015), σ. 197 κ.έ. Ἐς σημειωθεὶ ὥστόσο πὼς οἱ ἀποκαλυπτικοὶ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν συνέχεια τῶν προφητῶν, ἐκφράζουν μέσα ἀπὸ τὰ κείμενά τους μία αἰσιόδοξη προοπτικὴ μὲ τὴν ἀναμονὴ τοῦ τέλους. Βλ. Δ. Καϊμάκης, *Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν στὴν Παλαιὰ Διαθήκη*, ἐκδ. Simbo, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 228.

55. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὰ Ἰωβηλαῖα ἐντάσσονται στὴν κατηγορία μιᾶς πρώιμης μιδρασιτικῆς γραμματείας, ἀνήκουν δηλαδὴ στὸ εἶδος ἐκεῖνο ποὺ συχνά

δικαίων και τῶν εὐσεβῶν θὰ παραμένουν και θὰ ἀναπαύονται θαμμένα στὴ γῆ, τὸ πνεῦμα τους ὅμως θὰ χαίρεται κατὰ τρόπο πρωτόγνωρο⁵⁶. Κατὰ συνέπεια, ὅλοι οἱ ἀποβίωσαντες ἐκλεκτοὶ δὲν θὰ συμμετέχουν στὴν βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ τὰ πνεύματά τους θὰ βρίσκονται σὲ κατάσταση αἰώνιας μακαριότητος. Ἐπίσης, στὸ πέμπτο μέρος τοῦ Α' Ἐνώχ⁵⁷, στὸ βιβλίο τῶν *Παλαιέσεων* ἢ *Ἐπιστολῆ τοῦ Ἐνώχ* (κεφ. 91-108)⁵⁸, ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ πὼς οἱ δίκαιοι θὰ ἐγερθοῦν ἀπὸ τὸν ὕπνο τους, θὰ ἀναστηθοῦν δηλαδὴ, ἀκολουθώντας τις ὁδοὺς τῆς δικαιοσύνης· μάλιστα, ἡ δύναμη τῆς σοφίας θὰ ὑψωθεῖ και θὰ δοθεῖ σὲ αὐτοὺς πλουσιοπάροχα⁵⁹. Ἀκόμη, ἐπισημαίνεται και ἡ ἐκδοχὴ τῆς ἀναστάσεως μόνον τοῦ πνεύματος τῶν δικαίων ἀνθρώπων⁶⁰. Ἀντίθετα, οἱ ἀσεβεῖς θὰ ὑποστοῦν αἰώνια βασανιστήρια στὴ Σεώλ⁶¹, χωρὶς νὰ γίνεται κἂν λόγος γιὰ τὴν ἀνάστασή τους. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴ θέαση τῶν ἀποκαλυπτικῶν, ὅποιος ἔχει διαπράξει ἁμαρτίες θὰ κριθεῖ ἐσχατολογικὰ ὄχι μὲ τὴ μορφὴ

ἀποκαλεῖται: «Ἐπαναδιήγηση τῆς Βίβλου». Ὁ συγγραφέας μάλιστα τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου μελετᾷ τὴ χρονολόγηση τοῦ κόσμου ὡς μία σειρά γεγονότων σὲ περιοδικούς κύκλους 49 ἐτῶν. Ἀναφέρεται ἀκόμη και ὁ τίτλος: «Μικρὰ Γένεσις», ἀφοῦ τὰ *Ἰωβηλαῖα* οὐσιαστικὰ συνιστοῦν μία συντετηγμένη ἀναδιατύπωση τῆς *Γενέσεως*, τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Βλ. Π. Α. Καμπούρης, *Ἡ συμβολικὴ τοῦ πύργου στὸν «Ποιμένα τοῦ Ἐρμᾶ» και στοιχεῖα αὐτῆς στὴν ἰουδαϊκὴ και χριστιανικὴ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 2018, σσ. 191-192.

56. *Ἰωβηλαῖα* 23, 30-31, στὸ Σ. Χρ. Ἀγουρίδης, *Τὰ Ἀπόκρυφα Κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Κείμενα-Εἰσαγωγὰ-Σχόλια)*, τόμος Α', ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2004, σσ. 108-109: «Καὶ κατ' ἐκείνον τὸν καιρὸν θὰ σώση ὁ Κύριος τοὺς δούλους του, και θὰ ἐγερθοῦν και θὰ ἴδουν εἰρήνην μεγάλην, και θὰ ἐκδιώξουν τοὺς ἐχθροὺς των. Καὶ οἱ δίκαιοι θὰ ἴδουν και θὰ εὐχαριστήσουν και θὰ χαροῦν ἐν χαρᾷ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας, και θὰ ἴδουν ὅλας τὰς κρίσεις αὐτῶν και ὅλας τὰς ἀράς αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν. Καὶ τὰ ὁστᾶ αὐτῶν θὰ ἀναπαυθοῦν ἐν τῇ γῆ και τὸ πνεῦμα αὐτῶν θὰ ἔχη πολλὴν χαρὰν [...]».

57. Τὸ βιβλίο Α' Ἐνώχ ἢ *Αἰθιοπικὸς Ἐνώχ* ἀποτελεῖ μία συλλογὴ ἔργων ἀποκαλυπτικοῦ χαρακτῆρα προερχόμενων ἀπὸ διάφορες ἐποχές, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἄμεση ἀναφορὰ στὴν προσωπικότητα τοῦ πατριάρχη Ἐνώχ. Βλ. Π. Α. Καμπούρης, *Ἡ συμβολικὴ τοῦ πύργου στὸν «Ποιμένα τοῦ Ἐρμᾶ» και στοιχεῖα αὐτῆς στὴν ἰουδαϊκὴ και χριστιανικὴ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 2018, σ. 185.

58. Βλ. Δ. Καϊμάκης, «Τὰ Ἐλοχίμ... ὁ.π.», σ. 63.

59. Α' Ἐνώχ 91, 10.

60. Α' Ἐνώχ 103, 4· Α' Ἐνώχ 104, 2-6.

61. Α' Ἐνώχ 99, 11· Α' Ἐνώχ 103, 7 κ.έ. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς Σεώλ, βλ. Β. Στογιάννος, *Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν. Εἰσαγωγικὰ προβλήματα και ἐρμηνεῖα τοῦ Α' Κορ. 15*, Θεσσαλονικὴ 1977, σ. 81.

μιᾶς ἀσώματης ψυχῆς ἀλλὰ ὡς ὀλοκληρωμένη ψυχοσωματικά ὑπαρξή⁶². Γι' αὐτὸ τόσο τὸ σῶμα ὅσο καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ἀσεβῶν θὰ ὑποφέρουν στὴ Γέενα, ἢ σάρκα τους δηλαδή θὰ καεῖ, ἐνῶ τὸ πνεῦμα τους, γεμάτο λαγνεία, θὰ ὑποστῆ μία ἐξ ὀλοκλήρου ριζική μεταβολή⁶³. Ἀλλὰ καὶ στὰ *Νωαχικά Τεμάχια* τοῦ Ἐνώχ⁶⁴ τονίζεται τὸ γεγονὸς πὼς οἱ δίκαιοι ζωντανοί, καθὼς καὶ ὅσοι ἀναστήθηκαν, θὰ ζήσουν ὅλες τὶς ἡμέρες τῆς νεότητάς τους «μέχρι νὰ γεννήσουν χιλιάδες»⁶⁵. Ἐπιπροσθέτως, στὸ δεύτερο τμήμα τοῦ *Α' Ἐνώχ*, στὸ βιβλίο τῶν *Παραβολῶν τοῦ Ἐνώχ*⁶⁶, τὴν ἡμέρα τῆς ἔλευσης τοῦ Ἐκλεκτοῦ, οἱ δίκαιοι νεκροὶ θὰ ἀναστηθοῦν προκειμένου νὰ εἶναι παρόντες⁶⁷, «ἐνδεδυμένοι μὲ περίλαμπρα ἐνδύματα θεϊκῆς δόξας»⁶⁸.

Ἀκολουθῶς, στὸν Σλαβονικὸ Ἐνώχ ἢ *Β' Ἐνώχ* ἢ βιβλίο τῶν *Μυστικῶν τοῦ Ἐνώχ*⁶⁹, οἱ δίκαιοι μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάστασή τους, ἢ ὁποία θὰ πραγματοποιηθεῖ στὸ τέλος τῆς χιλιετοῦς βασιλείας, θὰ μεταβοῦν στὸν παράδεισο μὲ «οὐράνια» ἢ «πνευματικά» σώματα⁷⁰. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ ἐν λόγῳ βιβλίο ὁ Ἐνώχ, κατὰ τὴν ἔναρξη τοῦ μεγάλου αἰῶνα, κάνει λόγο ἐπανειλημμένως γιὰ κρίση, ποῦ θὰ σημάνει καὶ θὰ ἀφορᾶ μόνον τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ ψυχῆς τῶν ζώων θὰ παρευρεθοῦν σὲ αὐτήν⁷¹.

62. Βλ. D. S. Russel, *The Method & Message of Jewish Apocalyptic: 200 BC- AD 100*, SCM Press, London 1964, σ. 375.

63. *Α' Ἐνώχ* 67, 8-9.

64. Τὰ *Νωαχικά Τεμάχια* περιγράφουν τὴν πτώση τῶν ἀγγέλων καὶ τὸν κατακλυσμὸ καὶ ἀποτελοῦν τμήμα ἐνὸς ἀπολεσθέντος ἔργου τοῦ Νῶε· ἐνσωματώθηκαν στὸ ἐνωχικὸ κείμενο μετὰ ἀπὸ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ὀνόματος τοῦ Νῶε μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἐνώχ. Βλ. Δ. Καϊμάκης, «Τὰ Ἐλοχίμ ...», ὁ.π., σ. 68.

65. *Α' Ἐνώχ* 10, 17.

66. *Α' Ἐνώχ*, κεφ. 37-71.

67. *Α' Ἐνώχ* 61, 5.

68. *Α' Ἐνώχ* 62, 14-15. Ἀνάλογη εἰκόνα ἐξάλλου παρατηροῦμε καὶ στὸν ἴδιον τὸν πατριάρχη Ἐνώχ, ὁ ὁποῖος ὡς οὐράνιος γραμματέας τοῦ Θεοῦ μεταμορφώνεται σὲ Μέτατρον καὶ ἐνδύεται «ἐνδύματα δόξας». Βλ. Π. Α. Καμπούρης, *Ἡ συμβολικὴ τοῦ πύργου...*, ὁ.π., σσ. 50-53.

69. Βλ. Δ. Καϊμάκης, *Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἀποκαλυπτικὴ Γραμματεία καὶ ἡ θεολογία της*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 166.

70. *Β' Ἐνώχ* 65, 10.

71. Βλ. Δ. Καϊμάκης, ὁ.π., σ. 173.

Στή συνέχεια, στὸ σωζόμενο ἰουδαϊκὸ κείμενο *Ἀνάληψη Μωυσῆ*⁷², ἢ συγγραφή τοῦ ὁποίου συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ⁷³, ἀναφέρεται ἡ ὑψωση τῶν δικαίων μέχρι τὸν οὐρανό, μία ἰδιαιτάτου τύπου κατάσταση ποὺ θὰ τοὺς προκαλέσει συναισθήματα ἀγαλλίασης καὶ χαρᾶς, καθ' ὅσον θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ βλέπουν τοὺς ἐχθροὺς τους νὰ καίγονται στὴν Γέενα τοῦ πυρός⁷⁴. Ἀλλὰ καὶ στὴ συριακὴ *Ἀποκάλυψη Βαροῦχ ἢ Β' Βαροῦχ*⁷⁵ ἢ μελλοντικὴ ἀνάσταση τῶν δικαίων θὰ ἀφορᾷ ὅσους πέθαναν καὶ οἱ ὅποιοι θὰ ἐμφοροῦνται διακαῶς ἀπὸ τὴν ἐλπίδα τῆς ἔλευσης τοῦ Μεσσία⁷⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἀσεβεῖς θὰ μεταμορφωθοῦν σὲ φρικτὲς ὑπάρξεις καὶ θὰ τιμωρηθοῦν μὲ τὸ νὰ βλέπουν νὰ ὑψώνονται ὅσοι οἱ ἴδιοι περιφρόνησαν⁷⁷, ἐνῶ οἱ δίκαιοι καὶ εὐσεβεῖς θὰ ἀποκτήσουν μία ἐξαίσιμα λαμπρότητα⁷⁸, ὅμοια μὲ αὐτὴν τῶν ἀστεριῶν καὶ τῶν ἀγγελικῶν ὄντων⁷⁹. Ὡς ἐκ τούτου, τὴν ὥρα τῆς ἀναστάσεως, τὰ σώματα θὰ ἐγερθοῦν ἀπὸ τὴ γῆ καὶ οἱ ψυχὲς ἀπὸ τὴ Σεώλ⁸⁰, τῶν μὲν δικαίων γιὰ νὰ τύχουν αἰώνιας μακαριότητος καὶ δόξας⁸¹, τῶν δὲ ἀσεβῶν γιὰ νὰ βασανισθοῦν καὶ νὰ ἀφανισθοῦν⁸² ἀπὸ προσώπου γῆς.

Σὲ κάποια ἄλλα Ἀποκαλυπτικὰ κείμενα ὅμως ὑπάρχει διάχυτη ἡ ἰδέα στὴν πίστη τῆς ἀνάστασης ὅλων γενικὰ τῶν ἀνθρώπων πρὶν ἀπὸ τὴν

72. Ὁ τίτλος *Ἀνάληψη Μωυσῆ* ἀποδίδεται σὲ λατινικὸ χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο περιέχει προφητείες ποὺ ἀφοροῦν τὸ μέλλον τοῦ Ἰσραήλ. Ὡστόσο, τὸ καθ' αὐτὸ κείμενο δὲν διασώζεται ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ σήμερα ἀπὸ ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ποὺ ἀναφέρονται στὴν προὔπαρξη τοῦ Μωυσῆ καὶ συνδέουν τὸν θάνατό του μὲ θαυμαστά γεγονότα. Βλ. Δ. Καϊμάκης, *Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἀποκαλυπτικὴ Γραμματεία*, ὁ.π., σ. 88.

73. Βλ. Σ. Χρ. Ἀγουρίδης, *Τὰ Ἀπόκρυφα Κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* (Κείμενα - Εἰσαγωγὰι - Σχόλια), τόμος Β', ἐκδ. Ἑννοια, Ἀθήνα 2004, σ. 7.

74. *Ἀνάλ. Μωυσ.* X, 9-10.

75. Τὸ ἐν λόγω ἰουδαϊκὸ ἔργο κατέχει ἰδιαιτέρη θέση στὸν χῶρο τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας, ἀφοῦ συνδυάζει τὸ ἐσχατολογικὸ καὶ τὸ ἀποκαλυπτικὸ στοιχεῖο, τόσο μὲ τὴν προσευχὴ ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐπιμονὴ στὴν ἀστηρὴ τήρηση τοῦ Νόμου· βλ. Δ. Καϊμάκης, *Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἀποκαλυπτικὴ Γραμματεία*, ὁ.π., σ. 137.

76. *Β' Βαρ* 30, 2.

77. Βλ. Δ. Καϊμάκης, ὁ.π., σ. 143.

78. Πρβλ. *Α' Κορ.* 15, 51.

79. Πρβλ. *Α' Ἐνώχ* 104, 2· *Δ' Ἑσδρ.* 7, 97· *Δαν.* 12, 3· *Λουκ.* 20, 36· *Φιλιπ.* 3, 21.

80. *Β' Βαρ.* 42, 8.

81. *Β' Βαρ.* 30, 2· *Β' Βαρ.* 51, 11.

82. *Β' Βαρ.* 36, 11· *Β' Βαρ.* 48, 47.

Τελική κρίση, χωρίς να γίνεται κανένας διαχωρισμός μεταξύ τους⁸³. Πιο ειδικά, στη *Διαθήκη Βενιαμίν*⁸⁴ επισημαίνεται ότι οι ίδιοι οι Πατριάρχες, ο Ένώχ, ο Νώε, ο Σήμ, ο Άβραάμ, ο Ίσαάκ και ο Ίακώβ, θα αναστηθούν μαζί με τους φτωχούς, τους πεινασμένους, τους ασθενείς και τους θλιμμένους⁸⁵. Η καθολική ανάσταση αναφέρεται επίσης και στη *Διήγηση και Πολιτεία Άδὰμ και Εύας*⁸⁶, όπου ο Θεός υπόσχεται στον Άδὰμ πώς θα τον αναστήσει⁸⁷ κατά την έσχατη μέρα μαζί με όλους τους απογόνους του⁸⁸, οι όποιοι ως άγιος λαός θα κατοικήσουν αιώνια στον παράδεισο⁸⁹. Κάτι ανάλογο διαφαίνεται και στον Δ΄ Έσδρα, όπου όλα τα έθνη έσχατολογικά θα αναστηθούν⁹⁰.

Μία ώστόσο εξόχως χαρακτηριστική περιγραφή τής ανάστασης των δικαίων καθώς και των άσεβων ένυπάρχει και στους χριστιανικής προελεύσεως *Σιβυλλικούς Χρησμούς*⁹¹ –μια συλλογή προρρήσεων που στην αρχαιότητα είχαν αποδοθεί στην αυθεντία μίας προφήτιδας, τής Σίβυλλας⁹². Συγκεκριμένα, στο κεφ. IV του έν λόγω έργου, επισημαίνεται πώς ο Θεός θα ξαναδώσει μορφή στο χώμα και στα κόκκαλα των νεκρών, ούτως ώστε να γίνουν θνητοί, όπως ακριβώς ήσαν προτού πεθάνουν⁹³. Η σωματική ανάστασή τους δηλαδή χαρακτηρίζεται ως αναγκαία προϋπόθεση και απαραίτητη συνθήκη για να επέλθει ή τελική κρίση⁹⁴.

83. Βλ. D. S. Russel, *The Method & Message...*, ό.π., σ. 371.

84. *Διαθ. Βεν.* 10, 6-8.

85. Πρβλ. *Διαθ. Ίούδα* 25, 1.

86. Το άποκαλυπτικό έργο *Διήγηση και Πολιτεία Άδὰμ και Εύας* άποτελεί ένα από τα πρώτα κείμενα του λεγόμενου άδαμικού κύκλου, το όποιο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στα έλληνικά «άπό τον Tischendorf με τον έσφαλμένο τίτλο *Άποκάλυψη Μωυσή*». Βλ. Δ. Καϊμάκης, *Η Ίουδαϊκή Άποκαλυπτική Γραμματεία...*, ό.π., σ. 112.

87. *Βίος Άδὰμ και Εύας* 10, 2· *Βίος Άδὰμ και Εύας* 28, 4.

88. *Βίος Άδὰμ και Εύας* 41, 2-3.

89. *Βίος Άδὰμ και Εύας* 13, 3: «[...] άλλ' επ' έσχάτων των καιρών, τότε αναστήσεται πάσα σάρξ από Άδὰμ έως τής ημέρας εκείνης τής μεγάλης, όσοι έσονται λαός άγιος τότε αύτοίς δοθήσεται πάσα εύφροσύνη του παραδείσου [...]».

90. Δ΄ Έσδρ. 7, 37.

91. Βλ. Π. Α. Καμπούρης, «Περιγραφικές αναφορές και άπεικονίσεις Άγγέλων στη Βίβλο και σε κείμενα τής Ιουδαϊκής Άποκαλυπτικής Γραμματείας», *Νέα Σιών* 93 (2015), σ. 199.

92. Βλ. Δ. Καϊμάκης, *Η Ίουδαϊκή Άποκαλυπτική Γραμματεία...*, ό.π., σ. 153.

93. *Σιβ. Χρ.* IV, 181-182.

94. Βλ. Δ. Καϊμάκης, ό.π., σ. 164.

Τότε ὅλοι θὰ βρεθοῦν κάτω ἀπὸ τὴ δικαιοκρισία τοῦ Θεοῦ· μάλιστα ὅσοι ἦσαν ἀσεβεῖς θὰ καλυφοῦν πάλι μὲ χῶμα, θὰ σταλοῦν στὸν εὐρύχωρο Τάρταρο καὶ στίς στυγνές στενωποὺς τῆς Γέενας⁹⁵. Ἀντίθετα, οἱ εὐσεβεῖς θὰ ἐπανέλθουν στὴ ζωὴ, θὰ ἀναστηθοῦν, ἔμπλεοι ὄντες ἀπὸ πνεῦμα, χάρις καὶ ζωὴ, ἀντικρῶζοντας ξανὰ τὸ εὐχάριστο φῶς τοῦ ἡλίου⁹⁶. Ἐν τούτοις, ἀξίζει ἐπιπλέον νὰ σημειωθεῖ καὶ τὸ ἐκπληκτικὸ σκηρικὸ τῆς ἐμφάνισης ἀγγέλων τὴν ὥρα τῆς κρίσεως⁹⁷, οἱ ὅποιοι θὰ συντρίψουν τὶς πύλες τοῦ θανάτου⁹⁸ καὶ θὰ ἀναστήσουν τὰ σώματα ἐκείνων ποὺ κατασπαράχθηκαν ἀπὸ ἄγρια θηρία ἢ καταποντίστηκαν στὴ θάλασσα⁹⁹.

Κατ' ἀντίστοιχο τρόπο, στοὺς *Ψαλμοὺς Σολομῶντος* οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριο θὰ ἀναστηθοῦν καὶ θὰ ἀπολαύσουν μία ζωὴ γεμάτη ἀπὸ θεία φιλευσπλαχία¹⁰⁰, ἐνῶ οἱ ἁμαρτωλοὶ δὲν θὰ συμμετέχουν στὴν ἀνάσταση καὶ ἡ καταστροφή τους θὰ μένει «εἰς τὸν αἰῶνα»¹⁰¹. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἔχει ἤδη προκαθορίσει τὴ μετὰ θάνατον ζωὴ τοῦ κάθε ἀνθρώπου, χωρὶς νὰ ὑπάρχει καμμία δυνατότητα ἀλλαγῆς της¹⁰².

Ἐν κατακλείδι, μὲ βάση ὅσα προαναφέρθηκαν, τόσο ἀπὸ θεώρηση φιλοσοφικὴ ὅσο καὶ θεολογικὴ, θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε πῶς τόσο ἡ Ἑλληνικὴ ὅσο καὶ ἡ Χριστιανικὴ ἀντίληψη, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ἰδιότυπη θέαση τῆς ἰουδαϊκῆς ἀποκαλυπτικῆς ἀναφορικὰ μὲ τὴ δικαιοκρισία τῆς ἀνάστασης, ἔγιναν τὸ ἔναυσμα γιὰ μία νέα προοπτικὴ πάνω στὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας. Τὸ μεταφυσικὸ αὐτὸ ζήτημα, ποὺ ἀφορᾷ *hic et nunc* τὸ δίπτυχο τῆς πρόσκαιρης ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ τοῦ ἀναπόφευκτου τέλους της, ἀφομοιώνει ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη ὅσα στοιχεῖα εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ μία δημιουργικὴ θεολογικὰ ἀνέλιξη. Πραγματικά, ἡ ἔννοια τῆς ἀθανασίας καὶ δὴ ἡ σωτηρία τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, διαλαμβάνει ἕναν ὀλωσδιόλου πρωτόφαντο χρωματισμό, ἀκραιφνῶς χριστοκεντρικό, μὲ ἐσχατολογικὸ ὀρίζοντα τὴν αἰώνια βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

95. *Σιβυλλικοὶ Χρησμοί*, στό: Σ. Χρ. Ἀγουρίδης, *Τὰ Απόκρυφα Κείμενα*, ὁ.π., τόμος Β', σ. 428, ὑποσ. β.

96. *Σιβ. Χρ.* IV, 187-190.

97. *Σιβ. Χρ.* II, 214-235.

98. Βλ. Π. Α. Καμπούρης, ὁ.π., αὐτόθι.

99. Βλ. J. Daniélou, *Οἱ ἄγγελοι καὶ ἡ ἀποστολὴ τους*, μετάφρ. Θ. Α. Δρακόπουλος, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2015, σ. 164.

100. *Ψαλμ.* Σολ. Γ', 12. Πρβλ. *Ψαλμ.* 33, 30.

101. *Ψαλμ.* Σολ. Γ', 10-11. Πρβλ. *Δαν.* 12, 2, *Β' Μακ.* 7, 9.

102. *Ψαλμ.* Σολ. Ε', 4.

Βιβλιογραφία

α. Πηγές

- Ίωβηλαΐα, στό: Ἀγουρίδης Σ. Χρ., *Τὰ Ἀπόκρυφα Κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* (Κείμενα–Εἰσαγωγαί–Σχόλια), τόμ. Α΄, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2004.
- Πλάτωνος Φαίδων. *Ἀρχαῖον κείμενον. Εἰσαγωγή–Μετάφρασις–Σχόλια* Εὐ. Π. Παπανοῦτσος, ἐκδ. οἶκος Ἴω. Ν. Ζαχαροπούλου, Ἀθήνα 1966.
- Σιβυλλικοὶ Χρησιμοί, Ἀγουρίδης Σ. Χρ., *Τὰ Ἀπόκρυφα Κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* (Κείμενα–Εἰσαγωγαί–Σχόλια), τόμ. Β΄, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2004.

β. Μελέτες

- Cullmann O., *Ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἢ Ἀνάστασις ἐκ τῶν νεκρῶν; Ἡ μαρτυρία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, μετάφρ. ἀρχιμ. Α. Π. Κουμάντος, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2004.
- Daniélou J., *Οἱ ἄγγελοι καὶ ἡ ἀποστολή τους*, μετάφρ. Θ. Λ. Δρακόπουλος, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2015.
- Ράσσελ Μπ., *Ἱστορία τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ συνάρτησή της μὲ τις πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐποχῆς μας*. Τόμος Α΄. *Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία. Ἡ καθολικὴ φιλοσοφία*, μετάφραση–σημειώσεις Αἰμ. Χουρμούζιος, ἐκδ. Ἀρσενίδης, Ἀθήνα χ.χ.
- Ἀγουρίδης Σ. Χρ., *Τὰ Ἀπόκρυφα Κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* (Κείμενα–Εἰσαγωγαί–Σχόλια), τόμ. Β΄, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα 2004.
- Βασιλόπουλος Ν., *Πλάτωνος Φαίδων (ἢ περὶ ψυχῆς ἠθικός)*. Τεῦχος Α΄. Πρόλογος–Μακρὰ εἰσαγωγή, Ἀρχαῖον κείμενον–Μετάφρασις, Ἀθήνα 1962.
- Δακουρᾶς Δ., *Ἑλληνιστικαὶ μυστηριακαὶ θρησκευεῖαι (Δομὴ, Διάδοσις, Δεῖπνα)*, Ἀθήνα 1986.
- Δημητρόπουλος Π., λήμμα «Ἀθανασία τῆς ψυχῆς», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1ος, Ἀθήνα 1962.
- Ζηζιούλας Ἴω., *Μητροπολίτης Περγάμου, Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς. Ἡ συνάντησις τῶν δύο κόσμων*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2008.
- Θεοδωρακόπουλος Ἴω., *Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία. Φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία, Ψυχολογία, Λογικὴ*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1974.
- Καμπούρης Λ. Π., «Ἡ ἐπίδρασις τῆς πυθαγόρειας ἀριθμολογίας στὴ θεολογικὴ σκέψις τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου “Ποιμὴν Ἐρμᾶ”», *Θεολογία* 87, 3 (2016), σσ. 219-236.

- Καμπούρης Α. Π., *Ἡ συμβολικὴ τοῦ πύργου στὸν «Ποιμένα τοῦ Ἑρμᾶ» καὶ στοιχεῖα αὐτῆς στὴν ἰουδαϊκὴ καὶ χριστιανικὴ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 2018.
- Καμπούρης Α. Π., «Περιγραφικὲς ἀναφορὲς καὶ ἀπεικονίσεις Ἀγγέλων στὴ Βίβλο καὶ σὲ κείμενα τῆς ἰουδαϊκῆς Ἀποκαλυπτικῆς Γραμματείας», *Νέα Σιών* 93 (2015), σσ. 187-207.
- Καϊμάκης Δ., *Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν στὴν Παλαιὰ Διαθήκη*, ἐκδ. Simbo, Θεσσαλονίκη 2001.
- Καϊμάκης Δ., *Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἀποκαλυπτικὴ Γραμματεία καὶ ἡ θεολογία της*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007.
- Καϊμάκης Δ., «Τὰ Ἐλοχίμ δὲν θὰ ταραχθοῦν εἰς τὸν αἰῶνα...». *Ζητήματα παλαιδιαθηρικῆς καὶ μεσοδιαθηρικῆς γραμματείας*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006.
- Μαντζαρίδης Ν., *Χριστιανικὴ Ἠθικὴ II. Ἄνθρωπος καὶ Θεός. Ἄνθρωπος καὶ συνάνθρωπος. Ὑπαρξιακὲς καὶ βιοηθικὲς θέσεις καὶ προοπτικὲς*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2006.
- Ματσούκας Ν., *Ὁ χαρακτήρ τῆς ἀθανασίας κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἐλληνιστικῶν μυστηρίων*, ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορία διατριβή, Θεσσαλονίκη 1965.
- Μόσχος Δ., Ράγκος Σ., *Ἡ Ὁρθόδοξία ὡς κληρονομία*, τόμ. Α': *Οἱ πρῶτες ἱστορικὲς καταβολὲς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2002.
- Μπιτσάκης Ἐ. Ἀντ., *Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Πλάτωνα. Κριτικὴ θεώρηση ἀπὸ χριστιανικὴ ἄποψη*, Ἀθῆναι 1995.
- Νέλλας Π., *Ζῶν Θεούμενον. Προοπτικὲς γιὰ μία ὀρθόδοξη κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2000.
- Παπαπέτρου Κ., *Ὁ μηδενισμὸς. Ἡ γένεσις καὶ ἡ ὑπέρβασις του*, Ἀθῆναι 1973.
- Παππᾶς Ἐ., *Ὁ Πλάτωνας στὴν ἐποχὴ μας. Μελέτη*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1981.
- Πατρῶνος Γ., *Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἰησοῦ. Ἀπὸ τὴ φάτνη ὡς τὸν κενὸ τάφο*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1991.
- Russell S. D., *The Method & Message of Jewish Apocalyptic: 200 BC-AD 100*, SCM Press, London 1964.
- Στογιάννος Β., *Ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν. Εἰσαγωγικὰ προβλήματα καὶ ἐρμηνεῖα τοῦ Α' Κορ. 15*, Θεσσαλονίκη 1977.

SUMMARY

The Question of Immortality in Ancient Greek
and Christian Thought and in Jewish Apocalyptic Texts

By P. L. Kampouris, *PhD in Theology*
National and Kapodistrian University of Athens

This article attempts to present as much as possible the subject of immortality, which passes through the following historical stages and is thoroughly investigated: i. by the thorough study of the human soul in the Homeric years and in the great epics of Iliad and Odyssey; ii. by the extensive reference to the philosophical movement of Orphism and his symbolic signal: Life - Death - Life; iii. by the emphasis of the pythagorean philosophy as well as that of the Ionian philosophers and the Eleatics of Lower Italy on this particular subject, and iii. by the elaboration of the platonic ideas about the soul and its advancing immortality.

This issue is then thoroughly studied from a Christian point of view, from a totally different visual perspective, with the salutary event of the Incarnation of the God-man which entirely changes the course of history. More specifically, it is recorded the new perspective of death that Christ brings with His Resurrection, who by the intake of human nature, restores Adam's traumatic fault and relieves the man from mortality and decay. In other words, the Resurrection of Christ is dynamically part of God's plan for the salvation of the world, towards the resurrection of the whole human race and not to the opposite direction of a pre-eminent Hellenistic type of immortality of the soul.

Finally, the idiosyncratic view of the texts of the Jewish apocalyptic literature is outlined in a documentary manner, concerning its immortality and its unbreakable correlation with the justification of the resurrection, both of the righteous and the chosen and of the impious. Indeed, through specific apocalyptic works (*Jubilees*, *1 Enoch*, *2 Enoch*, *Ascension of Moses*, *2 Baruch*, *Testament of Benjamin*, *Life of Adam and Eve*, *4 Ezra*, *Sibylline Oracles*, *Psalms of Solomon*), the eschatological diptych of life and death as well as the particular issue of the Last Judgment of bodies and souls are emphatically highlighted.